

Αίλια Θεοδωρίδου- Σωτηρίου
 αρχιτέκτων
 mtheodteiser@hotmail.com

ΚΕΡΑΜΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ.

Στόχος του παρόντος κειμένου είναι η καταγραφή και ο σχολιασμός του κεραμικού διακόσμου από υαλωμένα πλακίδια που χρησιμοποίησε η Εθνική Τράπεζα σε διάφορα υποκαταστήματά της κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Τα κτίρια ανεγέρθηκαν υπό τη γενική εποπτεία του μικρασιάτη αρχιτέκτονα Νικολάου Ζουμπουλίδη, που ενσωμάτωσε στα περιφανή κτίρια της Τράπεζας κεραμικά πλακίδια τύπου Isnik, αλλά και άλλα με αρχαϊκά θέματα. Αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο. Έρευνα σε αρχειακές και βιβλιογραφικές πηγές τεκμηριώνει το ρόλο της Εθνικής Τράπεζας στη στήριξη της κεραμικής βιοτεχνίας του μεσοπολέμου ως συνειδητή επιλογή. Απαντώντας στη γενικότερη μεσοπολεμική ρητορική για «ελληνικότητα» τα προϊόντα των κεραμικών εταιρειών προωθούνται ως απτές αποδείξεις της διαχρονικής ελληνικής δημιουργικότητας και τεχνικής. Πρόκειται για μια νέα πολιτισμική φάση, κατά την οποία η αναβίωση της ελληνικής αρχαιότητας συναντά τους δρόμους των λαϊκών τεχνών. Μια φάση που κλείνει μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, όταν η εγχώρια βιοτεχνία αδυνατεί ν' ανταγωνιστεί τους ευρωπαίους παραγωγούς και φθίνει σταδιακά.

Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η μετά τη μικρασιατική καταστροφή μεταφύτευση στην Ελλάδα ανθρώπινου δυναμικού και επιχειρηματικών κεφαλαίων και η πρόσκαιρη αναλαμπή της εγχώριας βιομηχανικής και βιοτεχνικής παραγωγής έχει συζητηθεί εκτενώς στη νεοελληνική βιβλιογραφία, κυρίως από την πλευρά της συμβολής της στην οικονομική σταθεροποίηση. Όμως ο σχεδιασμός και η αισθητική των προϊόντων, η σχέση καλλιτεχνών και κεφαλαιούχων δέχτηκαν λιγότερο σχολιασμό (Υαγου, 2008). Κομβικό σημείο γύρω από το οποίο επιχειρήθηκε να αναπτυχθεί μια «νέα ελληνική τέχνη» υπήρξε η συνεχώς αυξανόμενη ευαισθητοποίηση για τη σημασία των λαϊκών και διακοσμητικών τεχνών στην παραγωγή πλούτου, αλλά και στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης. Μοτίβα αρχαίας, βυζαντινής, λαϊκής και μικρασιατικής προέλευσης βρέθηκαν στο κέντρο του ενδιαφέροντος των σχεδιαστών και επιχειρηματιών στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν μια νέα εξωστρεφή και ανταγωνίσιμη ελληνική καλλιτεχνική παραγωγή. Οι κεραμικές βιοτεχνίες (με προεξάρχουσες τις εταιρείες «Κεραμεικός» και «Κιουτάχια») έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την προσπάθεια. Έχοντας έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό, αντιμετώπιστηκαν από τους πολίτες ως πηγή εθνικής υπερηφάνειας σ' έναν ιδιότυπο οικονομικό εθνικισμό. Αλλά και οι ίδιες οι εταιρείες είχαν ενστερνιστεί αυτόν το ρόλο: έπαιρναν μέρος σε διεθνείς εκθέσεις και προσλάμβαναν ως καλλιτεχνικούς διευθυντές σημαντικές προσωπικότητες. Το Συμβούλιο της «Κιουτάχιας», σε αναφορά του το 1927 προς την Γενική Συνέλευση των μετόχων, δήλωνε υπερήφανο γιατί η δραστηριότητα της εταιρείας διέσωζε αυτήν «*την καθαρά ελληνική τέχνη και την ενσωμάτωνε στη ζωή της σύγχρονης Ελλάδας*». Στο τέλος της αναφοράς ο συντάκτης έκανε μια μάλλον συναισθηματική πρόταση-παράκληση σ' όλους τους «*πλούσιους πατριώτες*», που ενδιαφέρονταν ειδικότερα για τη λαϊκή παράδοση, να στηρίξουν τη βιομηχανία «Κιουτάχια» (Υαγου, 2008).

Η ΧΡΗΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ ΣΤΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ

Παράκληση που φαίνεται να εισακούστηκε από την εγχώρια ελίτ, που υιοθέτησε την καλλιτεχνική παραγωγή των κεραμικών εταιρειών και τα χρησιμοποίησε όχι μόνο ως οικοσυσκευή, αλλά και ως διακοσμητικά στοιχεία, τόσο σε κτίρια κύρους (όπως η Βουλή των Ελλήνων και τα υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας), όσο και στις ιδιωτικές κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης. Η ανταπόκριση της Εθνικής Τράπεζας ειδικότερα σχετίζεται με το ζήλο που επέδειξε ο επικεφαλής της Τεχνικής Υπηρεσίας της αρχιτέκτονας Νικόλαος Ζουμπουλίδης (1888-1969). Με σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και το Βερολίνο και μετά από σύντομη απασχόληση ως δημομηχανικός στο Βόλο, ο Ζουμπουλίδης άρχισε να εργάζεται στην Ε.Τ.Ε το 1917. Η θητεία του συνέπεσε με την εκτέλεση ενός μεγάλου προγράμματος ανέγερσης υποκαταστημάτων σ' ολόκληρη τη χώρα, το οποίο και σφράγισε με τις επιλογές του. Ο Ζουμπουλίδης ήδη κατά τη διαμονή του στο Βόλο ασχολήθηκε για λίγο με το εμπόριο κεραμικών από τα περίφημα εργαστήρια της Κιουτάχειας (Θεοδωρίδου, 2011) και η αγάπη του για τα κεραμικά φαίνεται σε έξι (6) τουλάχιστον κτίρια της Τράπεζας, όπου παρατηρείται χρήση κεραμικών πλακιδίων ως στοιχείων εξωτερικής διακόσμησης.

I. Το κτίριο Αρχείων της Τράπεζας (1923-1926) είναι ταυτισμένο έργο του Ζουμπουλίδη. Αποτελεί δείγμα ενός μοντέρνου εκλεκτικισμού και διακοσμείται με κατακόρυφες στήλες πλακιδίων με το έμβλημα της Ε.Τ.Ε. (την κεφαλή της Αθηνάς με περικεφαλαία) και το λογότυπό της σε αρχαϊκή γραφή, έργα της εταιρείας «Κεραμεικός». Η ενοποίηση του κορμού του κτιρίου μέσω κατακόρυφων αρχιτεκτονικών ταινιών διακόπτεται από μια οριζόντια ζώνη διακοσμημένη με πλακίδια στο μοτίβο μιας απλοποιημένης σπείρας. Η εκτεταμένη χρήση πλακιδίων στην πρόσοψη του κτιρίου των Αρχείων της Ε.Τ.Ε. θα μπορούσε να συγκριθεί με ανάλογη χρήση πλακιδίων faience του βιεννέζικου Secession και των κτιρίων (όπως το Majolika Haus) που ο αρχιτέκτων Otto Wagner σχεδίασε; Πρόκειται για μια προσαρμογή στα «καθ' ημάς» μιας πρωτοποριακής ευρωπαϊκής τάσης συνδεδεμένης με το arts and crafts κίνημα; Πρόκειται για έναν εκδυτικισμό της ανατολικής παράδοσης των επενδύσεων με υαλωμένα πλακίδια, που επιμένει στην αρχιτεκτονική της ύστερης οθωμανικής περιόδου, όπως το Διοικητήριο της Κιουτάχειας; Θα απαντούσαμε ναι, προσθέτοντας ότι η τρέχουσα σπείρα σε μπλε του κοβαλτίου, ο μαϊάνδρος και η κεφαλή της Αθηνάς στο κτίριο των Αρχείων της Ε.Τ.Ε. επιχειρούν κάτι παραπάνω: επιχειρούν να διασώσουν την ελληνική κεραμική παράδοση και να την αναδείξουν. Στηρίζουν την εγχώρια κεραμική βιοτεχνία «ως πηγή εθνικής υπερηφάνειας» και διαφημίζουν με τον πιο πανηγυρικό τρόπο τα προϊόντα της¹.

II. Χρήση κεραμικών πλακιδίων γίνεται και στο επιβλητικό υποκατάστημα Ιωαννίνων (1931-1934). Εδώ κάτω από το γείσο της στέγης, σε συνδυασμό με μια ταινία από πλίνθους, τοποθετείται φρίζα από κεραμικά πλακίδια σε σχήμα ελίσσόμενου βλαστού σε λευκό κάμπο (φόντο). Είναι το γνωστό στους ανατολίτες ως saz: φύλλο μακρόστενο μεγάλου μεγέθους, περσικής προέλευσης (Κορρέ, 1995 και 2000). Χρησιμοποιούνται ζωνρά χρώματα όπως το κοραλί, μπλε του κοβαλτίου,

¹ Η ύπαρξη εγχώριας κεραμικής παραγωγής στην Αθήνα και η χρήση της στην αρχιτεκτονική των όψεων ολιγάριθμων (έστω) κτιρίων αντανάκλα αντίστοιχες πρακτικές στις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Για παράδειγμα στη Βιέννη το κίνημα Secession άνηψε εκ παραλλήλου με την ανάπτυξη μιας τοπικής βιοτεχνίας προϊόντων πορσελάνης (του περίφημου οίκου Zsolnay Co). Στο δε Παρίσι το Art Deco υποστηρίχθηκε από την παραγωγή ψηφιδωτών και πλακιδίων του οίκου Gentil & Bourdet.

πράσινο, τρκουάζ, μωβ και κίτρινο. Βασικός επιβλέπων του έργου υπήρξε ο αρχιτέκτονας Αριστομένης Βάλλης (1892-1982) και σποραδικά ο Νικόλαος Σαλίβερος (που είχε και την επίβλεψη του υποκαταστήματος στην Πρέβεζα).

Εικ. 1, 2, 3 Η κεραμική ταινία με την τρέχουσα σπείρα στο κτίριο Αρχείων της Ε.Τ.Ε (αριστερά). Λεπτομέρεια της ταινίας στο υποκατάστημα Ιωαννίνων (δεξιά και κέντρο).

III. Μια παρόμοια ταινία από κεραμικά πλακίδια σε λευκό κάμπο και το μοτίβο ενός ελισσόμενου βλαστού που καταλήγει σε εντυπωσιακό άνθος (σε χρώμα μπλε του κοβαλτίου) χρησιμοποιήθηκε κάτω από το γείσο της στέγης στο υποκατάστημα Κοζάνης. Το υποκατάστημα της Κοζάνης εντάσσεται και αυτό στην προσπάθεια αναβίωσης της βυζαντινής παράδοσης, με λιγότερη όμως επιτυχία σε σχέση μ' αυτό των Ιωαννίνων. Η φρίζα με τα κεραμικά πλακίδια «Κιουτάχιας» παραμένει μέχρι σήμερα το κομψότερο χαρακτηριστικό του.

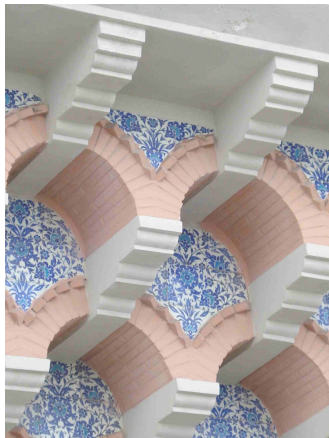
IV. Στο υποκατάστημα Φλώρινας (1930-1931) η φρίζα από κεραμικά πλακίδια στο γείσο της στέγης σχηματίζει με περίτεχνα χρυσά γράμματα (σε τρκουάζ φόντο) την επιγραφή του καταστήματος. Μια δεύτερη κεραμική φρίζα με λευκούς και χρυσαφένιους πλοχμούς, σε βυζαντινής επιρροής σκούρο μπλε φόντο, διαμορφώνεται στο μέσον του ύψους των ανοιγμάτων του ισογείου. Τα κεραμικά θεωρούνται έργο του κεραμίστα από την Κιουτάχεια της Μικράς Ασίας Μηνά Αβραμίδη, ο οποίος αφού εργάστηκε για δύο χρόνια ως αρχιτεχνίτης στη Φαληρική «Κιουτάχεια» εγκαταστάθηκε για λίγο στη Φλώρινα και τελικά στη Θεσσαλονίκη (Ζαρκάδα, 2004, Κορρέ, 2000). Στο κτίριο της Φλώρινας επιβλέπων υπήρξε ο Αριστομένης Βάλλης.

Εικ. 4, 5, 6, 7 Το υποκατάστημα Φλώρινας. Η κεραμική ταινία εγκιβωτισμένη ανάμεσα σε εμφανή ταινία από τούβλα στο υποκατάστημα Φλώρινας. Η κεραμική φρίζα στο υποκατάστημα Κοζάνης (πάνω δεξιά και κάτω).

V. Το υποκατάστημα Πρεβέζης (1932-1934) είναι ένα ιδιαίτερο κτίριο, κυρίαρχο στοιχείο του οποίου είναι ο σκεπαστός εξώστης με την πυκνή κιονοστοιχία παρόμοια

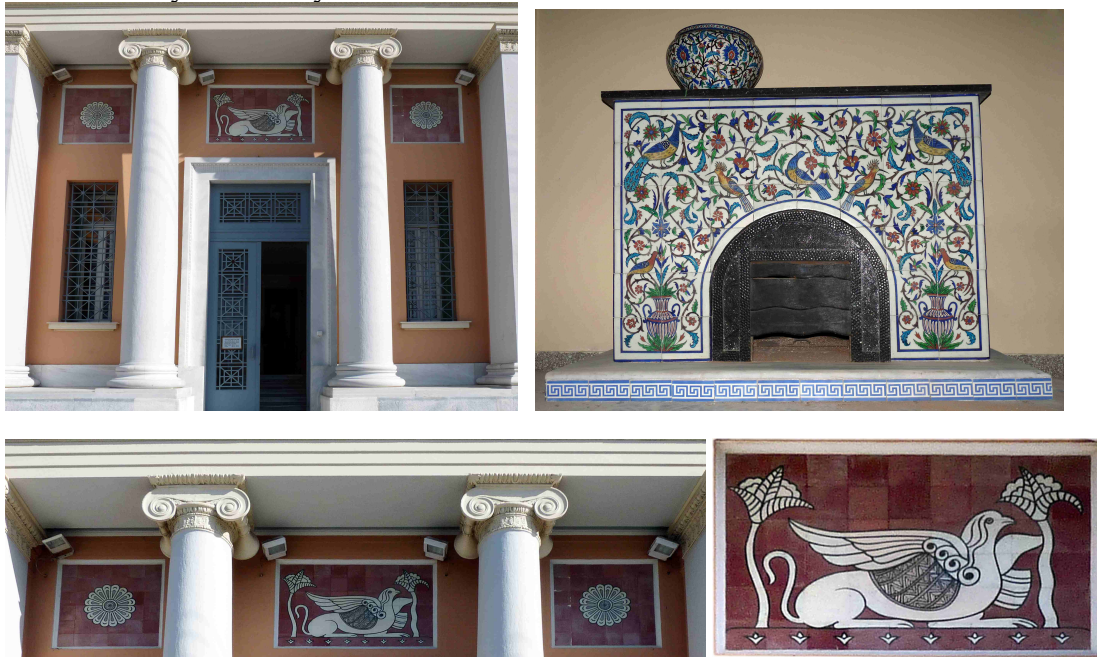
μ' αυτήν του υποκαταστήματος Ιωαννίνων. Πολλαπλά φουρούσια στηρίζουν τον εξώστη και στο ενδιάμεσο διάστημα τοποθετήθηκαν πλακίδια με μονόχρωμο (γαλάζιο) ανθικό μοτίβο σε λευκό φόντο, προερχόμενα από το εργοστάσιο της Φαληρικής «Κιουτάχιας». Με πολύχρωμα κεραμικά πλακίδια τύπου Isnik διακοσμήθηκε το πάνω μέρος της τοξοστοιχίας του εξώστη: saz και φύλλα σε πράσινο χρώμα και άνθη σε ουρανό, ντοματί, με παραδείσια διάσπαρτα πουλιά (κοτσύφια, παγώνια). Η κεραμική διακόσμηση της τοξοστοιχίας του εξώστη συναντάται σε πολλές περιπτώσεις κατά την περίοδο του εκδυτικισμού της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Διοικητηρίου Κιουτάχειας (1908). Κατά την Αν. Τζάκου (Τζάκου, 1984) το κτίριο σχεδίασε ο αρχιτέκτων Μιχαήλ Κανάκης και κατά τον Διον. Βλαχόπουλο (Βλαχόπουλος, 2003) ο Αριστομένης Βάλβης.

Εικ. 8, 9, 10 : Υποκατάστημα Πρέβεζας. Μονοχρωματικός ανθικός διάκοσμος στο κάτω μέρος των φουρουσιών. Διακόσμηση με πολύχρωμα κεραμικά πλακίδια πάνω από την τοξοστοιχία του ορόφου (κάτω- δεξιά)

VI. Την ίδια εποχή κεραμικά πλακίδια επιλέγονται για να διακοσμηθεί το κλασικιστικό πρόπυλο του υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε. στο Βαθύ της Σάμου (1931-1932) (Τσίγκου, 2001). Στο ορθογωνικό κεραμικό πάνελ, που τοποθετήθηκε πάνω

από την κεντρική είσοδο, ένας καθιστός φτερωτός γρύπας πλαισιώνεται από δύο μεγάλους μινωικούς κρίνους, ενώ μικρότεροι κρίνοι επαναλαμβάνονται στη βάση της σύνθεσης. Η παράσταση είναι μονοχρωματική (λευκό σχέδιο σε βυσσινί φόντο) και περιβάλλεται από στενή λευκή μπορντούρα. Το κεντρικό πάνελ πλαισιώνουν τετράγωνα ανεξάρτητα πάνελ, που απεικονίζουν ρόδακες. Όμως στο εσωτερικό του κτιρίου και συγκεκριμένα στον όροφο μας περιμένει μια έκπληξη: με πλακίδια τεχνοτροπίας Iznik της Φαληρικής «Κιουτάχιας» επενδύεται εξ ολοκλήρου το τζάκι της κατοικίας του διευθυντή. Στη βάση του διακόσμου υπάρχουν δύο καλοσχεδιασμένοι αμφορείς απ' όπου εκφύονται ελίσσόμενοι βλαστοί με πλούσιο ανθικό διάκοσμο σε χρώμα ντοματί, φύλλα πράσινα και μπλε του κοβαλτίου και διάσπαρτα παγώνια, τσαλαπετεινούς και κοτσύφια σε λευκό φόντο. Από την ίδια ανατολίτικη παράδοση προέρχεται και το μεγάλο βάζο τοποθετημένο (μέχρι σήμερα) πάνω στο πεζούλι του τζακιού.

Εικ. 11,12,13,14: Υποκατάστημα στο Βαθύ της Σάμου. Η κεραμική παράσταση της εισόδου με φτερωτό γρύπα και ρόδακες. Το τζάκι στην κατοικία του διευθυντή, στον όροφο του υποκαταστήματος (δεξιά-άνω).

ΧΡΗΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΠΛΑΚΙΔΙΩΝ ΣΕ ΆΛΛΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΟ ΙΔΙΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ

Χρήση υαλωμένων πλακιδίων έγινε την ίδια εποχή και σε άλλα κτίρια. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η εσωτερική διακόσμηση αιθουσών της Βουλής των Ελλήνων σε ποικιλία σχεδίων (Δεμενέγη-Βιριράκη, 2007: 173-177). Στη Βουλή συναντάται η ίδια αντίθεση ανάμεσα στο κλασικιστικό κέλυφος και την διακόσμηση του εσωτερικού, που παρατηρήσαμε και στη Σάμο. Ειδικότερα στο χώρο της πρώην τραπεζαρίας της Βουλής ο πλούσιος κεραμικός διάκοσμος είναι μη αναμενόμενος. Σε εκθαμβωτικά άσπρο φόντο συμπλέκονται καφέ ελίσσόμενοι βλαστοί με πράσινα μακρόστενα φύλλα (φασκομηλιάς), άνθη σε χρώματα μπλε του κοβαλτίου και κόκκινο κοραλλί (coral red), γαλαζοκίτρινα πουλιά (κοτσύφια). Πρόκειται για ένα ανατολίτικο «παραδείσιο» περιβάλλον σε αντίθεση με το αυστηρό κέλυφος του κτιρίου, μια απρόσμενη ισλαμική επιρροή που θα ξένιζε εάν δεν εντάσσονταν στην πολιτική στήριξης της εγχώριας κεραμικής βιομηχανίας που προαναφέραμε. Κεραμική φρίζα και επιτοίχια πιάτα συναντάμε και στην κατοικία του Κ. Μαλαματιανού, για πολλά χρόνια προέδρου της Φιλοθέης και δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι ο Μαλαματιανός,

εκτός από γείτονας, υπήρξε μέλος του Συμβουλίου της Αωνόμου Κεραμουργικής Εταιρείας Λαυρίου (Α.Κ.Ε.Λ.) και φίλος του Ζουμπουλίδη.

Αναφέραμε ήδη ότι η Τεχνική Υπηρεσία της Ε.Τ.Ε επέλεξε τον φτερωτό γρύπα για να διακοσμήσει την είσοδο του υποκαταστήματος στη Σάμο. Την ίδια εποχή ο επικεφαλής της ανέλαβε την εκπόνηση της μελέτης του Χρηματιστηρίου Αθηνών (1928-1934). Στην κεντρική αίθουσα του Χρηματιστηρίου ο Ζουμπουλίδης τοποθέτησε κεραμικό πάνελ με τους αγαπημένους του γρύπες. Κάθονται αντικριστά ως θησαυροφύλακες και έχουν ανάμεσά τους το έμβλημα της Εθνικής Τράπεζας (την κεφαλή της θεάς Αθηνάς). Εκτός από αρχαϊκούς γρύπες ο Ζουμπουλίδης χρησιμοποίησε τον πορφυρό κίονα με την έντονη μείωση, δηλαδή το ισχυρότερο μινωϊκό αρχέτυπο, στο υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε στο Ναύπλιο (1936-1937) και στην ιδιόκτητη κατοικία του στη Φιλοθέη (1934), δύο κτίρια, που σε συνδυασμό με τη χρήση εμφανούς σκυροδέματος, δημιουργούν ισχυρές art deco εντυπώσεις.

Εικ. 15, 16: Κεραμικός διάκοσμος στην οικία Κ. Μαλαματιανού στη Φιλοθέη

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Τα κτίρια με τον κεραμικό διάκοσμο που εξετάσαμε αποτελούν δείγματα μιας, ενδεχομένως, πολύ ευρύτερης παραγωγής, που καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των χρόνων που μεσολάβησαν. Αποτελούν ταυτόχρονα και ισχυρές ενδείξεις της συμμετοχής του αρχιτέκτονα Ζουμπουλίδη στη μεταφορά και εμφύτευση στη νεώτερη Ελλάδα της μικρασιατικής κεραμικής παράδοσης. Ενδεικτικό του σταθερού ενδιαφέροντός του για την κεραμική είναι ότι διετέλεσε μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο πρόεδρος της Α.Κ.Ε.Λ., της εταιρείας που ίδρυσε η Εθνική Τράπεζα προσπαθώντας να αναβιώσει τη μεσοπολεμική λάμψη της ελληνικής κεραμουργίας. Η κεραμική βιοτεχνία όμως δεν ανακάμπτει μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, παρά τις προσπάθειες της κεραμικής οικογένειας. Η χρήση κεραμικών παραστάσεων περιορίζεται στο εσωτερικό των κτιρίων (σε εισόδους πολυκατοικιών και εσωτερικά κατοικιών). Άρα τα κτίρια της Ε.Τ.Ε που επισημάνθηκαν έχουν μοναδικότητα, όχι μόνο γιατί αποτυπώνουν στις προσόψεις τους τις επιλογές των δημιουργών τους, αλλά και γιατί διαφυλάσσουν την καλλιτεχνική παραγωγή μιας εποχής με ευανάγνωστους στόχους: την επινόηση μιας νεοελληνικής «παράδοσης» και την έξοδο στην ευρωπαϊκή αγορά.

ΠΗΓΕΣ

-Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας

-Επιτόπια έρευνα

-Οι φωτογραφίες είναι της συγγραφέως. Οι φωτογραφίες από το υποκατάστημα Σάμου είναι της Β. Γαλανού

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βλαχόπουλος Διον., «Η αρχιτεκτονική των κτιρίων της Εθνικής Τράπεζας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου», περ. *Εμείς και η Τράπεζα* (2003).

Δεμενέγη-Βιριράκη Αικατ., *Παλιά Ανάκτορα Αθηνών. Το κτίριο της Βουλής των Ελλήνων*, 2007.

Ζαρκάδα-Πιστιόλη Χρ., «Το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στη Φλώρινα και η παρουσία του αρχιτέκτονα Αριστομένη Βάλβη στην πόλη», *Μνημείο και Περιβάλλον* 8 (2004) 79-96.

Θεοδωρίδου Λ., Νικόλαος Ζουμπουλίδης. *Ένας σημαντικός αρχιτέκτονας. Ένας πολύπλευρος άνθρωπος*, εκδόσεις Τ.Ε.Ε.: Αθήνα (υπό έκδοση).

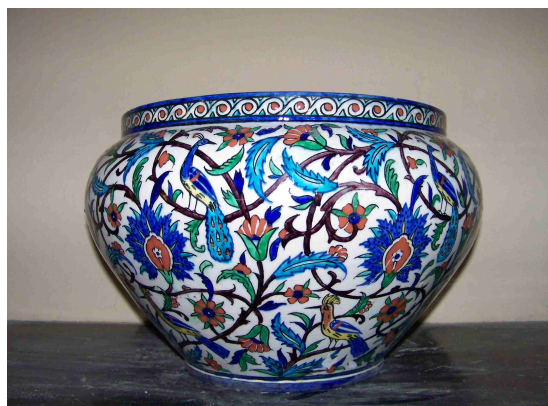
Κορρέ-Ζωγράφου Κ., *Τα κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*, εκδ. Μέλισσα: 1995.

Κορρέ-Ζωγράφου Κ., «Ο Μηνάς Αβραμίδης της συλλογής Τάσου Μεγαλόπουλου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 74 (2000) 73-78.

Τζάκου Αν., «Η συμμετοχή των Τραπεζών στην επίσημη Αρχιτεκτονική», *Θέματα Χώρου και Τεχνών*, 15 (1984) 74-81.

Τσίγκου Αγγ., «Η μαγική φρεσκάδα του παρελθόντος», περ. *Εμείς και η Τράπεζα*, 17 (2001) 7-11.

Yagou Artemis, "Innovating by design in inter-war Greece", in *Entrepreneurial History Discussion Papers*, 2008, retrieved from <http://www.ehdp.net>.

Λεπτομέρεια από την κεραμική ταινία στο κτίριο του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε στην Αθήνα (πάνω) και το βάζο στο υποκατάστημα Σάμου (κάτω)